

# İbazî el-Kindî en-Nizvânî ve el-Cevheru'l-muktasar Adlı Eseri Üzerine

*On the Ibâdî al-Kindî al-Nizwânî and His Work al-Jawhar al-Muqtaşar*

## Metin YILDIZ

Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı  
Assoc. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University Faculty of Divinity, Department of Kalâm,  
Van/Türkiye

[metinyildiz@yyu.edu.tr](mailto:metinyildiz@yyu.edu.tr)

ORCID ID: [0000-0003-3201-862X](https://orcid.org/0000-0003-3201-862X)

## Makale Bilgisi | Article Information

Geliş Tarihi | Received: 28.07.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 08.11.2025

Yayın Tarihi | Published: 15.12.2025

## Atıf | Cite as

Yıldız, Metin. "İbazî el-Kindî en-Nizvânî ve el-Cevheru'l-muktasar Adlı Eseri Üzerine". *Van İlahiyat Dergisi* 13/23 (Aralık 2025), 186-202. <https://doi.org/10.54893/vanid.1752775>

Yıldız, Metin. "On the Ibâdî al-Kindî al-Nizwânî and His Study al-Jawhar al-Muqtaşar". *Van Journal of Divinity* 13/23 (December 2025), 186-202. <https://doi.org/10.54893/vanid.1752775>

## İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: [vanyyuifd@yyu.edu.tr](mailto:vanyyuifd@yyu.edu.tr)

## İbâzî el-Kindî en-Nizvânî ve *el-Cevheru'l-muktasar* Adlı Eseri Üzerine

### Öz

İslâm düşüncesinde kronolojik olarak teşekkül eden ilk kelâm ekolleri arasında yer alan Hariciliğin İbâziyye kolu birçok konuyu diğer Haricî fırkalardan farklı ve daha ılımlı bir şekilde yorumlayarak günümüze kadar varlığını koruyabilmiş tek fırkadır. İbâziyye'nin ismini kendisinden aldığı Abdullah b. İbâz'dan itibaren birçok kelâm âliminin eserleri günümüze kadar gelmiştir. Bu çalışmada araştırma konusu edindiğimiz el-Kindî en-Nizvânî (ö. 557/1162) günümüz Uman sınırları içerisinde yer alan Nizvâ şehrinde doğmuş ve yaşamış İbâzî bir âlimdir. Erken yaşta ilim hayatına başlayan el-Kindî en-Nizvânî daha yirmi beş yaşlarındayken hocasına reddiye yazacak seviyeye ulaşmıştır. İlim hayatına etkin bir şekilde katıldığı gibi dönemin siyasî ortamında da bilfiil yer almıştır. Eserleri günümüze kadar ulaşan erken dönem İbâzî kelâmcıları arasında yer alan el-Kindî en-Nizvânî, fıkıh, usûlü'l-fıkh, tarih ve fırak gibi alanlarda mâhir olduğu gibi dakîku'l-keâm ve celîlu'l-keâm alanlarında da velûd ve mâhir bir âlimdir. Onun *el-Cevheru'l-muktasar* 'ı İbâziyye'de kelâmın dakîk konularını sistematik bir şekilde içeren ve günümüze kadar gelen erken dönem özgün eserlerden birisidir. el-Kindî en-Nizvânî bu eserinde âlem, âlemin unsurları olan cevher, araz ve cisim gibi dakîku'l-keâm konularını detaylı bir şekilde ele almıştır. Yine bu eserinde iman, İslâm, şirk, küfür, tekfir, tevhid, dinin esasları, Kur'an'ın mu'cizevî özelliği, insan fiilleri, nübüvvet, Şiâ'nın imâmet teorisine yönelik eleştiriler, Nehrevân ehlinin durumu, kime Ehl-i sünnet isminin verileceği, İbâziyye'nin din anlayışını takip edenlerin ahiretteki durumları vb. celîlu'l-keâm konularına da değinmektedir. Çalışmamızda erken dönem İbâzî kelâmcılarından el-Kindî en-Nizvânî ve onun *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinin İbâziyye'deki yeri ve bilhassa Kelâm ilmindeki önemi ele alınacaktır. Bu çalışmadaki amacımız İslâm'ın erken döneminde yaşamış ve genişçe bir müellefatı günümüze ulaşmış el-Kindî en-Nizvânî'nin İbâziyye'deki konumunu ve onun *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinin başta dakîku'l-keâm olmak üzere celîlu'l-keâm'daki yerini ortaya koymaktır. İbâziyye'nin çağdaş araştırmalarda Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtüridiyye ve Şiâ ekollerine nazaran yeterli derecede çalışılmadığını söylemek mümkündür. Bu araştırmada el-Kindî en-Nizvânî ve onun *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinin önemini ortaya koyularak bu alana bir katkıda bulunulmaya çalışılacaktır. Bu yönüyle bu çalışmanın İbâziyye ve bilhassa el-Kindî en-Nizvânî ve onun *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eseri hakkında yeni çalışmaların yapılmasına katkı sunması umulmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Kelâm, el-Kindî en-Nizvânî, el-Cevheru'l-muktasar, İbâziyye, Dakîku'l-keâm, Celîlu'l-keâm.

### On the Ibâzî al-Kindî al-Nizwânî and His Study *al-Jawhar al-Muqtaşar*

#### Abstract

Among the earliest theological (kalâm) schools to emerge chronologically in Islamic thought, the Ibâzî branch of the Khârijite movement is the only one that has managed to survive to the present day, primarily because it interpreted many theological issues differently and more moderately than other Khârijite factions. A number of studies by Ibâzî theologians have come down to us, starting with 'Abd Allâh b. Ibâz, from whom the sect takes its name. The subject of our study, al-Kindî al-Nizwânî (ö. 557/1162), was an Ibâzî scholar who was born and lived in the city of Nizwa, located in what is today Oman. He began his scholarly life at an early age and, by the age of twenty-five, had already reached a level at which he could write refutations to his teacher. In addition to his active participation in scholarly life of his time, he was actively involved in the political events of his time. Al-Kindî al-Nizwânî is one of the early Ibâzî theologians whose studies have survived until today. He was proficient not only in fields such as jurisprudence (*fiqh*), legal theory (*uşûl al-fiqh*), history, and sectarian studies (*firâq*), but also a prolific and masterful author in both the subtle theology (*daqîq al-kalâm*) and the august theology (*jalîl al-kalâm*). His study *al-Jawhar al-Muqtaşar* is one of the earliest original Ibâzî texts that has survived until today, and presents the subtle topics of kalâm in a systematic manner. In this study, al-Kindî al-Nizwânî examines in detail *daqîq al-kalâm* subjects such as the nature of the world (*'âlam*), and its components like substance (*jawhar*), accident (*'araḍ*), and body (*jism*). He also addresses *jalîl al-kalâm* topics, including faith (*imân*), Islam, polytheism (*shirk*), disbelief (*kufîr*), excommunication (*takfîr*), divine unity (*tawhîd*), the fundamentals of religion, the miraculous nature of the Qur'an, human actions, prophethood, critiques of Shî'î theories of *imâma*, the status of the people of Nahrawân, the criteria for being called *Ahl al-Sunna*, and the eschatological fate of those who follow the Ibâzî understanding of religion. This study of ours examines al-Kindî al-Nizwânî, one of the early Ibâzî theologians, and the place of his study *al-Jawhar al-Muqtaşar* within the Ibâzî tradition, with a particular focus on its significance for the science of kalâm. Our aim is to demonstrate the place of al-Kindî al-Nizwânî, who lived in the early period and whose substantial body of study has survived until today, among the Ibâzîs, and point out the place of *al-Jawhar al-Muqtaşar* in both *daqîq al-kalâm* and *jalîl al-kalâm*. It is fair to say that the Ibâzî school has not received as

much scholarly attention in contemporary research compared to the Mu'tazila, Ash'arî, Mâturîdî, or Shî'î schools. With this study, we hope to contribute to the field by highlighting the importance of al-Kindî al-Nizwânî and his study *al-Jawhar al-Muqtaşar*. In this regard, we hope the study encourages further research on the Ibâdî tradition, and especially on al-Kindî al-Nizwânî and his *al-Jawhar al-Muqtaşar*.

**Keywords:** Kalâm, al-Kindî al-Nizwânî, *al-Jawhar al-Muqtaşar*, Ibâdiyya, Daqîq al-kalâm, Jalil al-kalâm.

### Extended Abstract

The Ibâdiyya are among the Islamic sects of thought that emerged chronologically earlier than sects such as the Mu'tazila, Ash'arî, and Mâturîdiyya. Since the Hijr 60s, the Ibâdiyya sect has debated theological and political issues such as imamate, guardianship, and acquittal. Their correspondence with 'Abd al-Malik b. Marwân on these issues has survived to the present day, and the sect has produced numerous scholars and studies. Similarly, there are many Ibâdî theologians who have written extensively on both the jalîl al-kalâm and the daqîq al-kalâm, and whose studies have survived to the present day. One of these scholars is Abu Bakr Ahmad ibn Abdullah ibn Musa al-Kindî al-Nizwânî, al-Ibâzî al-Mahbûbî, al-Falûjî, al-Samâdî. Al-Nizwânî was born and lived in the Samad region of the city of Nizwa, within the borders of present-day Oman.

Al-Kindî al-Nizwânî began taking courses from his father and, after reaching a certain level of knowledge and deepening his knowledge, he also participated in political life. Following the dismissal of Salt ibn Malik al-Harûsî, internal conflicts and strife within the Ibâdiyya led to a split between the Rustaqiyya and the Nizwâniyya. Al-Nizwânî, one of the earliest scholars of the Ibâdiyya who addressed this split in his studies, differed from his master and sided with the Rustaqiyya. He discussed the split within the Ibâziism in detail in his Kitâb al-ihtidâ. This study, which explores this split and political conflict within the Ibâziyya and has helped this information survive to the present day, is an important study due to its theopolitical content. Al-Kindî al-Nizwânî is a versatile scholar who has discussed topics such as the world, guardianship and acquittal, defense of Ibâziism, the sect of the lower classes/the sect that has attained salvation, knowledge, ethics, methodology/usûl al-fiqh/usûl al-dîn, etc., which fall within the scope of daqîq al-kalâm and jalîl al-kalâm.

In his study, *Al-Jawhar al-muqtaşar*, which we have studied, al-Nizwânî addresses many issues that have been discussed since the Hijr second century, regarding the precise dimension of theology. He used this concept to emphasize the divine power that enumerates all things and the divine knowledge that encompasses all things, based on rational evidence, and to prove that God Almighty is eternal and creative, while the universe is limited and finite. This study discusses matters such as substance and its properties, the differences between substance and accident, and the possibility of the disintegration of substance. The remainder of *Al-Jawhar al-muqtaşar* provides information about the Ibâdî ecole of thought and discusses the salvation of its followers in the afterlife. An important feature of *Al-Jawhar al-muqtaşar* is that it demonstrates that Ibâdî writings on the subject of daqîq al-kalâm date back to the third century of Hijri y. Al-Nizwânî's emphasis in this study on the third century of Hijri Ibâdî scholars Abu'l-Munzir Bashir ibn Muhammad ibn Mahbûb and his study *Kitâb al-Maḥāribeh* are examples of this.

Al-Nizwânî testifies about the status of a person who adheres to the Ibâdî religion/sect, declaring that a person who dies following this sect of thought, when their essence and words are equal, is among the people of Paradise. Al-Nizwânî engages in lengthy discussions about someone who dies following this sect of thought and someone who dies opposing it. According to him, someone who dies opposing the Ibâdî sect of thought will be among the people of Hell, but someone who lives in accordance with the teachings of this sect of thought will be among the people of Paradise. Al-Nizwânî states that those who, despite affirming the prophethood of the Prophet Muhammad (peace be upon him), interpret the Qur'an and the Sunnah in a negative way are also included in the category of unbelievers. Al-Nizwânî cites the hadith reported by the Prophet, "My Ummah will be divided into seventy-three sects. All of them except one will be from the people of Hell," and states that, according to their masters, the sect that will attain salvation is the Ibâzîs. Al-Nizwânî includes the Rafizîs, Murji'i/Shuqâq, Mu'tazilites, Qadariyya, Jabriyya, and the Azârîka of the Kharijites within the seventy two sect category. Al-Nizwânî also discussed issues within the scope of the Jalîl al-Kalâm, such as promise and pledge, the eternal stay of the people of Hell in Hell, and the possibility of intercession for those who commit major sins. In this study, we aim to examine Al-Kindî al-Nizwânî's life, studies, and his position in scientific and political fields. After examining his study *al-Jawhar al-muqtaşar*, we aim to reveal the place of his study *al-Jawhar al-muqtaşar* in the fields of daqîq al-kalâm and al-jalîl al-kalâm. Furthermore, this study aims to identify al-Kindî al-Nizwânî's competence in theology, particularly his position within the Ibâdiyya sect. We hope that his study *al-Jawhar al-muqtaşar*, which he wrote on theology along with his studies in other Islamic sciences such as fiqh, usul al-fiqh, biography, and so on, is going to be more widely known, and that new studies on these issues will contribute to the literature. In our study,

primary and contemporary sources on the subject, especially Nizvanî's work called *al-Jawhar al-Muqtaşar* were included and descriptive and analytical methods were used.

## Giriş

İslâm düşüncesi siyasî olaylar neticesinde patlak veren durumların analizi ve nassı anlama teşebbüsünden teşekkül etmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra toplum içerisinde gelişen bu tür olayların anlaşılması ve yorumlanması neticesinde farklı okuma biçimleri ortaya çıkmıştır. Nehrevan olayları neticesinde Basra'yı mekân edinen İbâziyye burada teşekkül edecek olan Mu'tezile'ye etkide bulunduğu gibi Mu'tezile'den de etkilenmiştir. Hicrî 75'li yıllarda daha Mu'tezile teşekkül etmeden önce Abdullah b. İbâz'ın (ö. 86?/705?) Emevî sultanı Abdulmelik b. Mervân'a (ö. 86/705) cevaben yazdığı teopolitik içerikli mektubu İbâzî düşüncenin erken dönemde teşekkül ettiğinin delilidir.<sup>1</sup> İslâm düşüncesinde kronolojik olarak ilk teşekkül eden Hariciliğin İbâziyye kolu zamanla Basra'dan Kuzey Afrika'ya, Yemen ve Uman gibi bölgelere dağılarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.<sup>2</sup> Araştırma konusu edindiğimiz Ebubekir Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ el-Kindî en-Nizvânî el-İbâzî el-Mahbûbî, el-Felûcî, es-Semedî ilmî kişiliğinin yanında kendi döneminin siyasî çekişmelerinde de bilfiil yer almıştır. Salt b. Mâlik el-Harûsî'nin görevden azledilmesiyle başlayan süreç (272/885) İbâziyye'de Rüstâkiyye ve Nizvânîyye şeklinde bir ayrışmaya sebebiyet vermiştir.<sup>3</sup> Rüstâkîler Salt b. Mâlik'in azline karşı çıkarken Nizvânîler ise Salt'ın görevinden alınmasının üzerinden uzun bir sürenin geçtiğini ileri sürerek daha çekimsiz davranılması gerektiğini savunmuşlardır. el-Kindî en-Nizvânî her ne kadar Nizvânî nispetiyle anılsa da Rüstâkiyye'den yana duruş sergilemiştir.<sup>4</sup> Bu siyasî duruşuyla birlikte el-Kindî en-Nizvânî'nin ilmî kişiliği daha baskındır. O, eserlerinde kelâm ilminin hem dakîk hem de celîl boyutuyla ilgili birçok meseleyi ele almıştır.

Çalışmamızda araştırma konusu edindiğimiz el-Kindî en-Nizvânî'nin *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserini tahkik eden Seyyide İsmâil Kâşif'e göre günümüz hem Batı hem de İslâm âlemindeki bilim insanlarından hiçbiri Umanlıların yani İbâzîlerin atom ya da cevheru'l-muhtasar hakkındaki araştırmalara işaret etmemişlerdir. Batılı ve Arap çağdaş tüm mütefekkirlerin bildikleri tek şey Müslümanlar arasında atom ya da cevher-i fertten ilk bahsedenlerin Mu'tezile ve Eş'arîler olduğudur. Özellikle Ebu'l-Hüzey el-Allâf (ö. 235/849), Ebû İshak İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (ö. 231/845) ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) el-cüzü'l-lezî lâ yetecezza hakkında kitap yazdıklarından bahsetmektedirler.<sup>5</sup> el-Kindî en-Nizvânî'nin *el-Cevheru'l-muktasar*'ın önemli bir özelliği dakîkû'l-ke'lâm ile ilgili İbâzî müellefatının hicrî üçüncü asırdan itibaren var olduğunu göstermesidir. en-Nizvânî'nin bu eserinde hicrî üçüncü asır İbâzî

<sup>1</sup> Josef van Ess, "İslâm Kelâmı'nın Başlangıcı", çev. Şaban Ali Düzgün, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2000), 401. Abdullah b. İbâz'ın teopolitik içerikli mektubu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Metin Yıldız, "Erken Dönem İbâzî Politik Teoloji: Abdullah b. İbâz'ın Abdulmelik b. Mervân'a Yazdığı Mektup", *Eğitim Kültür ve Din Çağdaş Yaklaşımlar ve Akademik Perspektifler*, ed. Mehmet Bilen - Veysel Gürhan (Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Yayınları, 2024), 85-94.

<sup>2</sup> Adam R. Gaiser, "What Do We Learn About the Early Kharijites and Ibadhiyya from Their Coins?", *Journal of The American Oriental Society* 130/2 (Haziran 2010), 167; Adam Gaiser, "Source-Critical Methodologies in Recent Scholarship on the Kharijites", *History Compass* 7/5 (2009), 1376-1377; Ethem Ruhi Fığlalı, "Cüendâ b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/107-108; Sadi Ölmez, "İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmaları", *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi* 47 (2022), 645 vd.

<sup>3</sup> Doğu İbâzîlerinden olan Uman'daki İbâzîler siyasî sebeplerden mütevellid Rüstâkiyye ve Nizvânîyye şeklinde ikiye ayrılmışlardır. Rüstâkîler Salt b. Mâlik'in azl edilmesine karşı çıkmışlardır. Nizvânîler ise bu olayın üzerinden belli bir sürenin geçtiğini ve bu sonucun kabul edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Nizvânîler, Nizvâ şehrine nispetle zikredilse de Nizvâ'lı olduğu halde Rüstâkîlerin görüşlerini savunanlar da olmuştur. Nizvânîler ve Rüstâkîler arasında siyasî çekişmeler olduğu gibi itikâdî ve fikrî ayrışmalar da gerçekleşmiştir. Örneğin hakkın anlaşılmasının akfî mi yoksa sem'î mi olduğu konusu, icmâlî iman hakkındaki bilginin gerekliliği vb. konularda birbirlerinden farklı yaklaşımları olmuştur. bk. Ebubekir Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ el-Kindî en-Nizvânî, *Kitâbu'l-lhtidâ ve'l-müntehab min siyeri'r-Resûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Kahire: Saltanatu Uman Vizaretü'l-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfî, 1975), 29-32.

<sup>4</sup> eş-Şeyh Seyf b. Hemûd b. Hamid el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman* (Mektebetü'l-Müsteşârî'l-Hâs licelâleti's-Sultân li's-Şu'uni'd-Diniyye, 2016), 1/326. Konuyla ilgili olarak bk. Ekrem Uysal, *Eş'arî Kelâmı*, ed. İsa Yüceer (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022), 220-227.

<sup>5</sup> Seyyide İsmâil Kâşif, "Mukaddime", *el-Cevheru'l-muktasar* (Kahire: Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), 9.

âlimlerinden Ebu'l-Munzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb ve *Kitâbu'l-Mehâribe* adlı eserine vurgusu bu hususa örnektir.<sup>6</sup>

Çalışmada el-Kindî en-Nizvânî'nin *Kitâbu'l-İhtidâ' ve'l-müntahab min siyeri'r-Rasûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman* ve bilhassa *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserlerine başvurulacaktır. el-Kindî en-Nizvânî'nin bu iki eserini tahkik eden Seyyide İsmâil Kâşif'in mukaddimelerinden de yararlanılmaya çalışılacaktır. el-Bettâşî'nin *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman* adlı eserine de yer yer referansta bulunulacaktır. Yine çalışmayla bağlantılı olan klasik dönem eserlere ve çağdaş dönemden yapılmış çalışmalara da başvurulacaktır.

Bu çalışmada el-Kindî en-Nizvânî'nin hayatı, eserleri, ilmî ve siyasî alanındaki konumuna değinildikten sonra onun *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinin dakîku'l-kelâm ve celîlu'l-kelâm alanındaki yerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Ayrıca bu çalışmayla el-Kindî en-Nizvânî'nin başta İbâziyye mezhebindeki konumu olmak üzere onun kelâm ilmindeki yetkinliğinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Onun fıkıh, usûlü'l-fıkıh, siyer vb. diğer İslâmî ilimlerdeki eserleriyle birlikte kelâm ilmiyle ilgili yazmış olduğu *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinden daha çok haberdar olunması ve bu eserler üzerinde yeni çalışmaların yapılarak literatüre katkı sağlanması umulmaktadır. Çalışmada deskriptif ve analitik yöntem kullanılacaktır.

## 1. Hayatı ve İbâzî Kelâmındaki Yeri

Ebubekir Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ el-Kindî en-Nizvânî el-İbâzî el-Mahbûbî, el-Felûcî, es-Semedî (ö. 557/1162) günümüz Uman sınırları içinde yer alan Nizvâ kentinin Semed mıntıkasında doğmuş ve orada yaşamıştır. Bu mıntıkaya nispeten es-Semedî lakabı ile zikredilmiştir. Yine Felûc'a nispetle el-Felûcî ya da el-Eflûcî lakabıyla da zikredilmiştir. Hicrî beşinci ya da altıncı yüzyılın fıkıh ve kelâm âlimlerinden olan en-Nizvânî'nin doğum tarihi hakkında tam bir bilgi yoktur. Hicrî beşinci asrın sonlarında muhtemelen hicrî 480'li yıllarda doğduğuna dair bazı görüşler ileri sürülmüştür. en-Nizvânî'nin ilmî hayatı erken yaşta başlamış ve o daha yirmili yaşlarındayken hocasına reddiye yazmıştır. Vefat tarihinin hicrî 557 yılının Rebiu'l-ahir ayının ortasında pazartesi akşamı olduğu da ifade edilmektedir.<sup>7</sup> “Arap mülkünün tahtı” ve “İslâm'ın özü” olarak isimlendirilen en-Nizvânî'nin doğduğu yer olan Nizvâ şehri hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren Uman liderlerinin karargâhı ve âlimlerinin ilmî mekânı olmuştur. Hatta İslâm medeniyetinin güneşinin doğduğu yer olarak da ifade edilmektedir.<sup>8</sup>

el-Kindî en-Nizvânî'nin aile şeceresi Emevîler dönemine kadar gitmektedir. O, İbâzî dini üzerine ölen ve İbâzîlere muhalif olarak ölen kişinin durumunu tartıştığı yerde Muhammed b. Rûh b. Arabiyye'nin (ö. 320/932) *es-Sîre* adlı eserine referansta bulunmaktadır. Ona göre Muhammed b. Rûh, Abdullah b. Yahya el-Kindî (ö. 90/130) özü ve sözü birbirine muvafık bir şekilde ölmüşse onun cennetlik olduğuna şahitlikte bulunmuştur.<sup>9</sup> Abdullah b. Yahya Hadramavt'taki İbâzî kadı ve imamlardandır. Emevî devletine isyan etmiş ve kendisine halife olarak biat edilmiştir. Öyle ki zamanla Mekke ve San'a'ya kısa süreliğine de olsa hükümrân olmuştur. Taraftarları onu “el-İmâm Tâlibu'l-Hakk” olarak anmışlardır.<sup>10</sup> Bu bilgilerle el-Kindî ailesinin İbâzî gelenekteki yeri ortaya çıkmış olmaktadır. Abdullah b. Yahya çok erken bir dönemde İbâzî yönetimine te'sir eden bir şahıs olmuştur.

el-Kindî en-Nizvânî kendi ailesinde değerli eserler yazan ve ilimde büyük bir payeye sahip üç kişiden üçüncüsü olarak zikredilmektedir. Bu üç kişiden birincisi *Beyânu's-şer'*<sup>11</sup> adlı eserin sahibi olan amcasının

<sup>6</sup> el-Kindî en-Nizvânî'nin Ebu'l-Munzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb ve *Kitâbu'l-Mehâribe* adlı eserine atıfları için bk. Ebubekir Ahmed b. Abdillâh b. Mûsâ el-Kindî en-Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Kahire: Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), 8, 35-37, 42, 44, 48, 52, 54, 59, 65, 69, 76.

<sup>7</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/ 535; Hamûd b. Abdillâh b. Süleyman er-Raşidî, “Mukaddime”, *et-Tahsis fi'l-velâyet ve Berâat* (Maskat: Vezaret et-Turâs ve's-Sakafeti Sultaneti Uman, ts.), 18-19, 26.

<sup>8</sup> Seyyide İsmâil Kâşif, “Mukaddime”, *el-Cevheru'l-muktasar* (Kahire: Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1403), 5.

<sup>9</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 145.

<sup>10</sup> Muhammed Musa Bâbâa'mmî vd., *Mu'cemu a'lami'l-İbâziyye mine'l-karni'l-evveli'l-hicri ile'l-asri'l-hazir*, ed. Muhammed Sâlih Nâsir (Ğardaye/Cezayir: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2000), 2/605.

<sup>11</sup> Bu kitaba bu ismi araştırma konusu edindiğimiz el-Kindî en-Nizvânî'nin verdiği ve onu baplara ayırdığı ifade edilmektedir. bk. el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/310.

oğlu Muhammed b. İbrahim el-Kindî'dir (ö. 507/1114). İkincisi ise yine başka bir amcasının oğlu Muhammed b. Mûsâ Süleyman el-Kindî'dir. *Kitâbu'l-Kifâye* adlı bir eseri vardır. Bu eserin elli bir bölümünün olduğu, günümüze kadar gelmediği ve bunun sebebinin ise yabancıların/acemlerin Uman'daki savaşlarında yakılması olmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.<sup>12</sup>

### 1.1. İlmî ve Siyasî Hayatı

el-Kindî en-Nizvânî, babasından ders almaya başlayarak ilimde belli bir seviyeye ulaşmış derinleştikten sonra siyasî hayata da katılmıştır. Öyle ki parmakla işaret edilecek bir konuma yükselmiştir. Onun bu konumunu fıkıh, siyer, tarih, nahiv ve reddiyeler gibi alanlarda yazmış olduğu eserlerden görmek mümkündür. Onun siyasî alandaki yerini gösteren karinelere birisi *Kitâbu't-Tahsîs* adlı eseridir. Bu eserde sahabe devri olayları gibi zor meseleler hakkında kendisine yöneltilen soruları cevaplamış ve İmâm Muhammed b. Ebî Gassân'ın<sup>13</sup> Akra'lı meşhur âlimlere yönelik baskılarını tartışmıştır. el-Kindî en-Nizvânî, Rüstâkilerin imamı olan Muhammed b. Hanbeş b. Muhammed b. Hişâm'ın (ö. 557/1162) imamlığı için hicrî 510 yılında imâmet akdini gerçekleştirmiş ve takriben altı ay onunla hareket etmiştir. O, diliyle olduğu gibi kılıcıyla da bağlı olduğu ekolün savunuculuğunu yapmıştır. Bu dönemde Rüstâkiler ile Nizvânîler arasında ihtilaflar ve çekişmeler çokça yaşanmıştır.<sup>14</sup> en-Nizvânî *et-Tahsîs*'in ilk sayfalarında kendisini İbâziyye'nin ikiye ayrılmış ekolleri arasında bulduğunu aktarmaktadır. O, her bir ekol müntesibinin kendisini haklı gördüğünü, diğerinin ise hatalı bulduğunu ve ondan teberrî edilmesi gerektiğini savunduğunu ifade etmektedir. en-Nizvânî bu tür çekişmelerin olduğu zaman diliminde yaşadığını zikretmektedir.<sup>15</sup> el-Kindî en-Nizvânî'nin bahsettiği bu iki ekol Nizvânîyye ve Rüstâkiyye'dir.

Salt b. Mâlik el-Harûsî'nin (ö. 272/885) görevden azledilmesinden dolayı Uman'daki İbâziler Rüstâkiyye ve Nizvânîyye şeklinde iki kola ayrılmışlardır. el-Harûsî'nin azledilmesinden sonra bu durumu kabul edenler ile buna karşı çıkanlar olduğu gibi konu hakkında kararsız ve çekimser davrananlar da olmuştur. Her üç yaklaşımın kendilerine özgü değerlendirmeleri olmuştur. Nizvânîler bu olayın üzerinden uzun yılların geçtiğini ve buna dalmanın gerekmediğini ileri sürerek azli gerçekleştirenler hakkında herhangi bir tartışmaya girişilmemesini savunmuşlardır. Rüstâkiler ise azli gerçekleştirenlerden ve yaşananları meşru görenlerden ya da bu hususta çekimser davrananlardan teberrî etmişlerdir.<sup>16</sup>

en-Nizvânî kendi dönemindeki çekişme ve savaşlara bilfiil katılmıştır. Örneğin Nizvâ yakınlarındaki Akra'ya savaş ilan eden Muhammed b. Mâlik'e yani Muhammed b. Ebî Gassân'a destek vermiş ve onu müdafaa etmek için kendi şeyhi Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Salih el-Akrî'ye karşı çıktığı bir mektup yazmıştır.<sup>17</sup> el-Kindî en-Nizvânî ile hocası el-Galâfikî arasında Musa b. Musa ve Raşid b. Nazr'dan<sup>18</sup> dolayı bir ihtilaf gerçekleşmiştir. en-Nizvânî Musa ve Râşid meselesinde aşırıya kaçan Rüstâkilerin taraftarlarından sayılmaktadır. Hocası Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Salih el-Karrî el-Galâfikî en-Nezvî(ö. 546/1152) ise Nizvânîlerin taraftarlarındandır. İkisi arasındaki tartışma ise hocasının, Nizvâ'nın Akra ahalisine savaş açan İmam Muhammed b. Ebî Gassân'ın biyografisine dair yazdığı bir mektuptan dolayı başlamıştır. el-Galâfikî bu mektubunda onların imametlerinin soylarını kötülemiştir. en-Nizvânî de konuyla ilgili hocasına ciddi bir reddiye yazmıştır.<sup>19</sup> Rüstâkiler, Musa b. Musa ve beraberindekilerin yaptıklarından,

<sup>12</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/17, 325; <https://alsaidia.com/node/259#main-content>

<sup>13</sup> es-Sâlimî, Muhammed b. Ebî Gassân hakkındaki bilgilerin çok az olduğunu ifade etmektedir. bk. Nureddin Abdullah b. Hümejd es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-a'yân bi sîreti ehl-i Uman* (Mektebetu'l-İstikâmet, ts.), 1/275.

<sup>14</sup> er-Raşidî, "Mukaddime", 26-27.

<sup>15</sup> Nizvânî, *Kitâbu'l-İhtidâ' ve'l-müntahab min siyeri'r-Resûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*, 24.

<sup>16</sup> Nizvânî, *Kitâbu'l-İhtidâ' ve'l-müntahab min siyeri'r-rasûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*, 187; ; er-Riyamî, *Kaziyetu azl el-İmâm Salt b. Mâlik el-Harûsî*, ts., 186, 201, 209, 211.

<sup>17</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/380.

<sup>18</sup> Musa b. Musa ve Raşid b. Nazr İbâzîlerin Rüstâkiyye ve Nizvânîyye şeklinde ayrışmasına sebebiyet veren Salt b. Mâlik'in azledilmesi sürecinde aktif rol alıp yönetimi üstlenen kişilerdir. Zamanla bu ikisine tevellâ edildiği gibi belli bir süre sonra da icmâyla göreve gelmiş âdil imam Salt b. Mâlik'in azledilmesine sebebiyet verdikleri için kendilerinden teberrî edenler de olmuştur. Hicrî 3. asırda yaşamış İbâzî liderlerdir. bk. Mustafa Sâlih Bâcû, "Mukaddime", *el-Musannef* (Uman: Vezâretu'l-Evkâf ve Şuûnu'd-Dîniyye, 2016), 1/68; es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-a'yân bi sîreti ehl-i Uman*, 1/178.

<sup>19</sup> es-Sâlimî, *Tuhfetu'l-a'yân bi sîreti ehl-i Uman*, 1/275; el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/326.

Salt b. Mâlik'in azledilip yerine Râşid b. Nazr'ın atanmasından hoşlanmamışlardır ve bu yapılanları çirkin görmüşlerdir.<sup>20</sup>

## 1.2. Hocaları

en-Nizvânî'nin eğitiminde en büyük rolü ebeveyni üstlenmiştir. Onu takva, iman ve ilim sevgisiyle yetiştirmişlerdir. en-Nizvânî ilmi birden fazla hocadan almıştır. Muhammed b. İbrahim b. Süleyman el-Kindî (ö. 507/1114)<sup>21</sup> ile Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Salih el-Galâfikî en-Nezvî zikredilmesi gereken hocalarındandır.<sup>22</sup> Yine onun hocaları arasında Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Gassân'ın (ö. 5-6/11-12 yy.) ismi de zikredilmektedir.<sup>23</sup>

- Muhammed b. İbrahim b. Süleyman el-Kindî: Hicrî beşinci asrın ikinci yarısından altıncı asrın başlarına ulaşan zamanının en meşhur âlimlerden olan el-Kindî en-Nizvânî'nin amcasının oğlu Muhammed b. İbrahim b. Süleyman el-Kindî, diğer hocası olan Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Salih el-Galâfikî en-Nezvî'nin de hocasıdır. Yine ondan birçok edip ve âlim ders almıştır. Yetmiş iki ciltten oluşan *Beyânu's-şer'*<sup>24</sup> adlı eseri kendisinden sonraki yazar ve fâkihlerin başvuru kaynaklarındandır. Öyle ki kendisinden sonra yazılan *Kâmusu's-şeria* adlı eserden başka cilt sayısı olarak ondan daha büyük bir kitabın yazılmadığı ifade edilmektedir. Usûlü'l-fıkh ve fûrû-i fıkhî beyit şeklinde konu edindiği *el-Kasîdetu'l-ma'rûfe bi'n-ni'met* ile *Kitâbu'l-Lum'a el-merdiyye fi usûli's-şer'* ve *furû'ihî* ve cennet tavsifini yaptığı *Kasîdetu ibiriyye* ismiyle bilinen *el-İbiriyye fi vasfi'l-cennet* adlı manzum eserleri vardır.<sup>25</sup>

- Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Salih el-Karrî el-Galâfikî en-Nezvî: Hicrî altıncı asrın ilk yarısında yaşamış döneminin en meşhur âlimlerindedir. İlk eğitim ve öğretimini babası Muhammed b. Salih'ten almıştır. Daha önce de geçtiği gibi araştırma konusunu edindiğimiz el-Kindî en-Nizvânî'nin de hocası ve amcasının oğlu olan Muhammed b. İbrahim el-Kindî'den ders almıştır. Ebubekir el-Karrî'nin evinin ilim ve şeref evi olduğunu ve Karrî ailesinden babası Muhammed b. Salih (ö. 536/1142), eş-Şeyh er-Rıza Said b. Ahmed b. Muhammed (ö. 579/1184), eş-Şeyh Ahmed b. Ebi'l-Hasan b. Said el-Karrî (ö. 681/1283) ve eş-Şeyh Ebû Said b. Ahmed b. Ahmed (ö. 761/1360) gibi birçok âlimin çıktığı ifade edilmektedir.<sup>26</sup>

## 1.3. Eserleri

*Kitâbu'l-Musannef*<sup>27</sup>: Dinler ve ahkâmı konu edinen 51 ciltlik bir eserdir.<sup>28</sup> 41 ciltten oluştuğuna dair rivayetler de vardır. Hâlihazırda 24 cilt şeklinde tahkikli neşri yapılmış bulunmaktadır. Bu kitap telif, bölümlendirme, ibareleri açıklama, kolay mütalaa edilen ve çoğunlukla tekrarlardan arındırılan Doğu İbâzîlerin en meşhur kitapları arasından sayılmaktadır. Öyle ki bu kitabı *Menhecu't-tâlibîn* ismiyle ihtisar eden Abdullah b. Beşîr el-Hadramî es-Sahârî'den başka bundan daha güzel tasnif edilmiş başka bir eserin olmadığı vurgulanmaktadır.<sup>29</sup>

*Kitâbu'l-İhtida*: en-Nizvânî, Umanlı İbâzîlerin tartıştıkları ve çekiştikleri konu olan imâmet meselesine değinmek için bu kitabı yazdığını söylüyor. Seyyide İsmâil Kâşif tarafından tahkik edilen bu eser Uman Sultanlığı Milli Miras ve Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır. İki bölümden oluşan bu eserin ilk bölümünde Salt b. Mâlik'in imametten azledilmesi işlenmektedir. İkinci bölüm ise Muhammed b. Ebî Gassân

<sup>20</sup> Seyyide İsmâil Kâşif, "Mukaddime", *es-Siyer ve'l-cevâbât li ulemâi ve eimetü Uman*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986), 1/9.

<sup>21</sup> Muhammed b. İbrhîm el-Kindî'nin hicrî 508, miladî 1115 yılının Ramazan ayının 12. gecesinde vefat ettiğine dair kayıt da vardır. bk. el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/319.

<sup>22</sup> er-Raşidî, "Mukaddime", 21-23.

<sup>23</sup> Bâcû, "Mukaddime", 1/68.

<sup>24</sup> Muhammed b. İbrahim el-Kindî ve onun *Beyânu's-Şer'* adlı eseri hakkında geniş bilgi için bk. el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/308-319.

<sup>25</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/318; er-Raşidî, "Mukaddime", 21-22.

<sup>26</sup> er-Raşidî, "Mukaddime", 23-24.

<sup>27</sup> Bâbâa'mmî vd., *Mu'cemu a'lami'l-İbaziyye mine'l-karni'l-evveli'l-hicri ile'l-asri'l-hazir*, 2/56-57; el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/380.

<sup>28</sup> es-Seyyid Hamad b. Said b. Muhammed el-Busaîdî, *Kalâidu'l-Uman fi esmâi ba'zi şuarâi Uman* (Maskat: Mektebetu's-Seyd, 1993), 19.

<sup>29</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/327; er-Raşidî, "Mukaddime", 24, 28.

ve İmam er-Rüstâkî Abdurrahman Muhammed b. Mâlik ve en-Nizvânî'nin üstadı Ahmed b. Muhammed b. Salih'i konu edinmektedir. *Kitâbu'l-İhtida* meşhur âlimlerin haberlerini ve rivayetlerini içerdiği gibi İbâzî mezhebinin önde gelen etkili isimlerinden olan Ebu'l-Hasan el-Besyevî, Ebu'l-Hivârî, Ebu'l-Münzir, Ebû Said el-Kudemî vb. şahıslardan bahsetmektedir. Eserin dili, geniş bir okur kitlesinin anlayabileceği ölçüde sade ve akıcı bir nitelik taşımaktadır. Birçok başlık ve bölümde tartışma, münazara, soru ve cevap anlatım şeklini kullanmıştır.<sup>30</sup> Uman İbâzîlerinin Nizvânîler ve Rüstakîler şeklinde ayrışmalarını konu edinen bir kitaptır. Bu kitapta her iki tarafın delilleri uzun uzadıya ele alınmıştır.<sup>31</sup>

*Kitâbu't-Tahsîs*: Velâyet ve beraat hakkında yazdığı eserdir.<sup>32</sup> İbâziyye'nin erken dönemlerinde, siyasî çekişmelerinin neden olduğu iç ihtilaflar neticesinde Rüstâkiyye ve Nizvânîyye ayrışması gerçekleşmiştir. en-Nizvânî, *Kitâbu't-tahsîs* adlı eserinde bu çekişmeye ve konuyla ilgili velâyet ve beraat gibi teopolitik meselelere yer vermiştir. Kitabını da bu iki ekolün görüş farklılıklarını ortaya koymak için yazmıştır.

*Kitâbu'z-Zahîra*: Hadramevt'teki İbâzîler için garâib ilmiyle ilgili yazdığı bir eserdir.<sup>33</sup> *el-Cevheru'l-muktasar* kitabında dakîku'l-keâm'ın temel konularını tartışan en-Nizvânî yine kendisine ait olan *ez-Zahîra* adlı eserinde de bu konuları ele aldığını ifade etmektedir.<sup>34</sup>

*el-Cevheru'l-muktasar*: Bu çalışmada araştırma konusu edindiğimiz en-Nizvânî'nin *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinde keâm ilminin dakîk boyutu ve İbâzî mezhebiyle ilgili meselelere yer verilmektedir. en-Nizvânî'nin bu eseri de Seyyide İsmâil Kâşif tarafından tahkik edilmiş ve Uman Sultanlığı Milli Miras ve Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır.

*Kitâbu't-Teshîl*: Miras konusunu içeren bir kitaptır.<sup>35</sup>

*Kitâbu't-Teyisr* ve *Kitâbu't-Takrîb*; Nahiv hakkında yazdığı kitaplardır.<sup>36</sup>

*Sîretu'l-berârâ*: el-Kindî en-Nizvânî bu eserinde hocası Ebubekir Ahmed b. Muhammed b. Salih el-Karrî el-Galâfikî'in Akra ahalisine savaş açan İmam Muhammed b. Ebî Gassân'a yönelik itirazlarına karşı çıkmakta ve ona reddiyede bulunmaktadır.<sup>37</sup>

*es-Siyer ve'l-cevâbât li ulemâi ve eimeti Uman*: Eseri tahkik eden Seyyide İsmâil Kâşif'e göre bu kitabın el yazması tek ciltte *el-Cevheru'l-muktasar* ve *Kitâbu'l-İhtida* ile birlikte bir ambalajda yer almaktadır. El yazması Uman Sultanlığı Milli Miras ve Kültür Bakanlığı kütüphanesinde saklanmaktadır. Hicrî birinci asırdan itibaren bu eser isimleri ve yaşadıkları yerleri tam olarak belli olmayan müellifler tarafından yazılmaya başlanmıştır. Seyyide İsmâil Kâşif'e göre bu siyer ve cevapların hicrî üçüncü asırdaki bir araya getirilişi muhtemelen Rüstâkî İbâzî âlimlerce gerçekleştirilmiştir. Ona göre el yazmasının bulunduğu ambalaj ve *Kitâbu'l-İhtidâ*'ın eki oluşu vb. hususlar onu bir araya getiren kişinin Ebubekir Ahmed b. Abdillâh b. Mûsâ el-Kindî en-Nizvânî olduğuna delâlet etmektedir. es-Siyer başlığı altında Uman İbâzî âlimlerin rivayetlerindeki tarihî olaylar, bağımsızlık savaşları, ekonomik ve siyasî durumlar, dinin temel ilkeleri ve mebdâdileri, İslâm akaidi ve ahkâmının yorumu, hilâfet, imâmet, cihad, Müslümanların zimmîlere ve müşriklere karşı muameleleri vb. hususlar ele alınmaktadır. Cevâbât başlığının altında ise İbâzî mezhebinin hakikati, İslâm inanç esasları, tevâhid, muamelât, cihad, ekonomik, siyasî vb. meselelerle ilgili gönderilen mektuplara verilen cevaplar yer almaktadır.<sup>38</sup>

İbâziyye'nin erken dönem önde gelen imamlarından Ebubekir Ahmed b. Abdillâh b. Mûsâ el-Kindî'nin yukarıda zikrettiğimiz kitaplarında görüldüğü gibi o, fıkıh, fıkıh usulü, keâm, biyografi ve nahiv gibi birçok alanda eser yazmış velûd bir âlimdir.

<sup>30</sup> er-Raşidî, "Mukaddime", 29-30.

<sup>31</sup> Seyyide İsmâil Kâşif, "Mukaddime", *Kitâbu'l-İhtida*, ts., 6, 10-13.

<sup>32</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/326.

<sup>33</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/326.

<sup>34</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 48.

<sup>35</sup> el-Busaîdî, *Kalâidu'l-cuman fi esmâi ba'zi şuarâi Uman*, 19; el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/326; er-Raşidî, "Mukaddime", 33.

<sup>36</sup> el-Bettâşî, *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*, 1/326; er-Raşidî, "Mukaddime", 33.

<sup>37</sup> Bâbâ'mmî vd., *Mu'cemu a'lami'l-İbaziyye mine'l-karni'l-evvelî'l-hicri ile'l-asri'l-hazir*, 2/57; Kâşif, "Mukaddime", 1403, 6; er-Raşidî, "Mukaddime", 26-27, 33.

<sup>38</sup> Kâşif, "Mukaddime", 1986, 1/5-9; er-Raşidî, "Mukaddime", 32-33.

## 2. el-Cevheru'l-muktasar Adlı Eseri

el-Kindî en-Nizvânî'nin *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eseri Seyyide İsmâil Kâşif<sup>39</sup> tarafından tahkik edilmiş ve 1973 yılında Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Bu eserin el yazması Uman Sultanlığı Milli Miras ve Kültür Bakanlığı kütüphanesinde diğer kitaplarla birlikte korunmaktadır.<sup>40</sup> El yazması yetmiş sayfadan oluşmakta ve çoğunlukla cevher, araz, cisim, âlemin hudûsü gibi kelâm ilminin dakîk konularını içerirken geri kalan kısmında ise İslâm dini ve İbâziyye mezhebi konu edinmektedir.<sup>41</sup>

Cevheru'l-muktasarın (الْجَوْهَرُ الْمُقْتَصَرُ) anlamı sonlu cevherdir. "Muktasar" kelimesi "sonlu" anlamına gelir. Yani el-cüzüllezî lâ yetecezza (الْجُزْءُ الَّذِي لَا يَتَجَزَّى)/parçalanmayan cüz veya el-cevheru'l-vâhid ellezî lâ yankasim (الْجُزْءُ الْوَاحِدُ) /parçalara ayrılmayan tek cevher, ya da el-cüzü'l-vâhid (الْجُزْءُ الْوَاحِدُ) /tek cevher veya el-cevheru'l-ferd (الْجَوْهَرُ الْفَرْدُ) /tek olan cevher anlamına gelmektedir.<sup>42</sup> en-Nizvânî'nin "el-cevheru'l-muktasar"dan kastettiği şey zerredir. Klasik dönem kelâmcılar tarafından "el-cüzüllezî lâ yetecezza" şeklinde kullanılan "el-cevheru'l-muktasar" kavramının çağdaş bilimdeki karşılığı atomdur. Kitabın isminde geçen "muktasar" kelimesi, "kasura ve aksara" kelimelerinden türemiştir ve "intehâ" yani son anlamına gelmektedir. "el-Cevheru'l-muktasar" son parça ya da son öz anlamına gelen "el-cevheru'l-müntehâ" şeklinde de ifade edilmektedir. Bu kavram el-cüz'ü'l-lezî lâ yetecezza şeklinde kullanıldığı gibi el-cevheru'l-vâhid ve el-cevheru'l-ferd şeklinde de kullanılmaktadır. en-Nizvânî'nin bu çalışması kelâm ilminin temel meseleleri arasında yer alan dakîku'l-kelâm konularını genişçe ele aldığı için önemli eserleri arasında yer almaktadır. Bu eserde hicrî ikinci yüzyıldan itibaren kelâm ilminin dakîk boyutuyla ilgili tartışılan birçok konuya yer verilmektedir. Akıl delillerden hareketle her şeyi tek tek sayan ilâhî kudreti ve her şeyi ihata eden ilahî ilmi vurgulama, Allah Teâlâ'nın kadîm ve yaratıcı olduğunu, âlemin ise sınırlılığını ve sonluluğunu ispatlama sadedinde bu kavram kullanılmıştır. Cevher ve özellikleri, cevherle araz arasındaki farklılıkları, cevherin parçalanmasının imkânı gibi meselelere değinmektedir. el-Kindî en-Nizvânî *el-Cevheru'l-muktasar*'ın giriş kısmında kelâm ilminin dakîk boyutuna değindikten sonra İbâziyye mezhebinden bahsedeceğini ifade etmektedir.<sup>43</sup>

en-Nizvânî her ne kadar hicrî beşinci ve altıncı asırda yaşamış olsa da *el-Cevheru'l-muktasar*'ının yazımında hicrî üçüncü asır İbâzî âlimlerinden Ebu'l-Munzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb'un *Kitâbu'l-mehâribe* adlı eserinden çokça faydalanmıştır.<sup>44</sup>

en-Nizvânî kitabının konusunun kendisinden önceki üstatlarının tartıştıkları ve ihtilaflı iki mesele olduğunu ifade etmektedir. Bu konulardan birincisi, cevherin parçalanmasının imkânı, ikincisi ise İbâzî mezhebi üzerine ölen kişinin durumu hakkında şahitlikte bulunmakla ilgilidir. en-Nizvânî kitabının yazılış gayesini anlatırken "İbâzî dini" lafzını kullanmaktadır. Onun "İbâzî dininden" kastettiği şey İbâziyye mezhebidir. Yine İbâzî dinini İslâm diniyle eş anlamlı olarak kullanmaktadır.<sup>45</sup> en-Nizvânî bu kitabı yazmaya koyulduğunda bazı yakın arkadaşları tarafından eleştirilere maruz kaldığını ve hatta bazen küfürle itham edildiğini ifade etmektedir. Ama kendisinin asla hakikati aramaktan başka bir işe koyulmadığını vurgulamaktadır. Haklı açıklamayı susmaya tercih ettiğini söyleyen en-Nizvânî'ye göre delilsiz bir şekilde

<sup>39</sup> Seyyide İsmâil Kâşif birçok İslâm düşünürünün eserlerini tahkik edip neşretmiştir. Bilhassa İbâzî ulemasının birçok eserini tahkik edip neşretmiştir. Bunların arasında araştırma konusu edindiğimiz el-Kindî en-Nizvânî'nin *Kitâbu'l-lhtidâ' ve'l-müntehab min siyeri'r-Resûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman, el-cevheru'l-muktasar* adlı eserlerini ve Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî'nin (ö. 4./10. yüzyıl [?]) *el-Keşf ve'l-beyân* adlı eserinin iki cildinin tahkik ve neşrini gerçekleştirmiştir. Kalhâtî hakkında detaylı bilgi için bk. Harun Yıldız, "Kalhâtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/7-8.

<sup>40</sup> *el-Cevheru'l-muktasar*'a takdim yazan İbn Faysal bu eserin önemini şu şekilde ifade etmektedir: "el-Cevheru'l-muktasar adlı eser İslamiyet'in ilk asrından itibaren Umanlıların gayretini bize gösteriyor. Zerre ya da el-cevheru'l-muktasar hakkındaki araştırmalara yer vermektedir. Bu kitaptan hareketle Umanlıların cevher hakkındaki araştırmaları ve bilhassa bu konuya yoğunlaşmaları İslâm'ın bu büyük fikrî ve medenî atılımı insanı şerefli kılan ve onu inceleme ve araştırmaya sevk eden hanif dinden kaynaklandığını pekiştiriyor." bk. Seyyid Faysal İbn Ali İbn Faysal, "Takdim", *el-Cevheru'l-muktasar*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Kahire: Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), 3.

<sup>41</sup> Kâşif, "Mukaddime", 1983, 6.

<sup>42</sup> Kâşif, "Mukaddime", 1983, 6-7.

<sup>43</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 14, 17; Metin Yıldız, *İbâziyye'de Dakîku'l-Kelâm* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 21; er-Raşidî, "Mukaddime", 31.

<sup>44</sup> Kâşif, "Mukaddime", 1403, 5-10.

<sup>45</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 17.

taklide düşmemek gerekir. Çünkü bile bile taklitte kalan kişi helak olur. O, usûlü'd-dinde taklidin olamayacağını sert bir dille şu şekilde ifade etmektedir: “Öyleyse kardeşlerim, dinin esaslarını/usûlü'd-dîn taklit etmekten ve salih imamlarınızın izlerinden ayrılmaktan sakının”. en-Nizvânî bu uyarıyı yaptıktan sonra kendisine eleştirilerde bulunacak kimselere öncelikle kendi eserlerini mütalaa etmeleri ve aceleci bir şekilde hareket etmemeleri gerektiğini önermektedir.<sup>46</sup> el-Kindî en-Nizvânî yine başka bir eserinde Allah Teâlâ'nın delil ve burhan olmaksızın dinde taklide ruhsat vermediğini ifade etmektedir.<sup>47</sup>

en-Nizvânî *el-Cevheru'l-muktasar* eserinin yazılış gayesinin ise hakkın peşinden gidip batıla karşı çıkmak ve taklitten sakınılması gerektiğini ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda delilsiz bir inancı tehlikeli gördüğünü, geleneksel bir yolun takibinin yeterli olamayacağını, hatta bunun bazen helake sebebiyet verdiğini vurgulamaktadır. Bundan dolayı İslâm dininde aklın ve şuurlu iman anlayışının önemine dikkat çekmektedir. Hakkın peşinden gidip batılın karşısında durmanın kolay olmadığını, hak yolda olmanın insana eleştiri oklarını yönelteceğini ve bu durumda sebatla yola devam edilmesi gerektiğini özellikle vurgulamaktadır.<sup>48</sup> Buradaki ifadelerden de görüldüğü gibi en-Nizvânî *el-Cevheru'l-muktasar* eserinde hakikatin araştırılmasının önemine dikkat çekmektedir. Aslında o, kendi döneminde giriştiği işin o kadar da rahat olmadığını, ama buna rağmen her ne pahasına olursa olsun hak bildiği yoldan vazgeçmeyeceğini vurgulamaya çalışmaktadır. Aynı durumun günümüz için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

el-Kindî en-Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinin kaynaklarının kendisinden önceki mütekelliminin müellefatı olduğunu ifade etmektedir. Kelâm ilminin dakîk konularına dalıp onların anlamlarını iyice düşündükten sonra bu konuları yazmaya giriştiğini belirtmektedir. Özellikle de bu tür konuları kendisinden önceki Müslümanların eserlerinde görüp anladıktan sonra yazdığını vurgulamaktadır. en-Nizvânî bizzat dakîk ve gamîd kavramları kullanarak bu alanın önemini ayrıca vurgulamaktadır. Ona göre önceki âlimlerin ölümüyle birlikte içinde yaşadığı nesilde durum öyle bir hale dönüşmüş ki Kelâm ilminin dakîk ve gamîd konularını öğrenmek isteyenler kınanmış ve bu konuları derinlemesine inceleme gayretinde bulunanlar ayıplıdır. Öyle ki bu konuların geçtiği sayfaları karıştırmak ve içindekileri anlamaya çalışmak bile kusurlu görülmüştür.<sup>49</sup> *el-Cevheru'l-muktasar*'ı tahkik eden Seyyide İsmâil Kâşîfe göre en-Nizvânî'nin Müslümanların eserlerinden kastettiği şey, İbâzî kelâmcıların eserleridir. en-Nizvânî her ne kadar hicrî altıncı yüzyılda yaşamış olsa da hicri üçüncü yüzyıl ve öncesinde Uman İbâzî kaynaklardan faydalanmıştır. en-Nizvânî'nin *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserinin kaynaklarından bazıları şunlardır:

-*el-Mehâribe*: Bu eser hicrî üçüncü yüzyılda yaşamış Uman'ın ileri gelen İbâzî âlimlerinden Ebû Münzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb'a aittir.

- *Muhtasar eş-Şeyh Ebi'l-Hasan*: Bu eser hicrî dördüncü ve beşinci yüzyıllar arasında yaşamış Uman'ın tanınmış âlim ve fakihlerinden olan Eb'ul-Hasan Ali b. Muhammed el-Besyavî'ye aittir.

- *el-Ekle ve hakâiku'l-edille*: Bu eser ise Ebû Muhammed Necâd b. Mûsâ'ya (513/1119?) aittir.

el-Kindî en-Nizvânî'nin erken dönem kaynakları arasında yer alan Ebu'l-Münzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb'a ait üç eser *Selâse resâil İbâziyye li Ebi'l-Münzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb*, adıyla Abdurrahman es-Sâlimî ve Wilferd Madelung tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.<sup>50</sup>

## 2.1. Dakîku'l-Kelâmdaki Yeri

Kelâm ilminin sabit ve değişmez temel konularına mesâil ve mekâsîd, bu konuları anlama ve temellendirme teşebbüsüne ise mebâdî ve vesâil denilmektedir. Kelâm ilmi muhtevası açısından ise dakîku'l-keâm ve celîlu'l-keâm şeklinde sınıflandırılmaktadır. Dakîku'l-keâmda cevher, araz, cisim, âlem

<sup>46</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 18.

<sup>47</sup> Nizvânî, *Kitâbu'l-İhtidâ' ve'l-müntehab min siyeri'r-Resûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*, 25.

<sup>48</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 18.

<sup>49</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 14.

<sup>50</sup> *Selâse resâil İbâziyye li Ebi'l-Münzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb*, thk. Abdurrahman es-Sâlimî - Wilferd Madelung (Harrassowitz Verlag- Wiesbaden: Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, 2011), 7-8.

vb. fizik konularına değinilirken, celîlu'l-kelâmda ise metafizik konulara değinilmektedir. Kelâm ilminin sabit ve değışmez olan temel konularını içeren celîlu'l-kelâmın temellendirilmesi için dakîku'l-kelâmdan yararlanılmaktadır. Ne var ki Kelâmın celîl kısmına yoğunlaşıldığı kadarıyla dakîk kısmına yoğunlaşmadığını söylemek mümkündür. Aynı şekilde Mu'tezile, Eş'ariyye ve Mâturidiyye ekolleri hakkında yapılan çalışmalara nispetle İbâziyye ekolüne çok az yer verildiğini de söylemek mümkündür.<sup>51</sup> Varlığı anlama teşebbüsü insanda her zaman olmuş ve günümüzde de aynı şekilde devam etmektedir. Demokritos (m.ö. 420) ve Epikür (m.ö. 341-270) gibi ilk dönem doğa filozofları sadece fizikî varlığı kabul etmişlerdir ve her şeyin varlık nedeninin atom olduğunu öne sürmüşlerdir. İslâm kelâmcıları her ne kadar bu filozofların metafizik karşıtlığına karşı çıkmış olsalar da onların kullanmış oldukları cevher, araz, cisim vb. fizikle ilgili kavramlardan sıklıkla faydalanmışlardır. Öyle ki kelâmcıların büyük çoğunluğu cismin bölünemeyecek son parçası olduğunu söyledikleri cevher-i ferd anlayışını benimsemişlerdir.<sup>52</sup> İslâm düşüncesinin kronolojik olarak ilk teşekkül eden ekolü olan Haricîlerin İbâziyye fırkası da ilk çağ atomculuk düşüncesinde olduğu gibi atomculuk fikrini benimsemiştir.<sup>53</sup> İbâziyye'nin erken dönemden günümüze kadar gelen kelâm atomculuğunu sistematik bir şekilde ele alan eser el-Kindî en-Nizvânî'nin *el-Cevheru'l-muktasar* adlı çalışmasıdır. Kendisinden bir asır önce vefat eden Ebu'r-Rebî' İbn Yahluf el-Muzzâtî'nin (ö. 471/1079) *et-Tuhefu'l-mahzune fi icmâi'l-usûli's-şer'iyye* adlı eserinde yer yer cevher, araz ve cisim meselelerine değinilmektedir.<sup>54</sup> en-Nizvânî'nin *el-Cevheru'l-muktasar*'ında ise dakîku'l-kelâm ile ilgili birçok mesele genişçe ele alınmaktadır.

el-Kindî en-Nizvânî *el-Cevheru'l-muktasar* adlı eserine kitabın muhtevasıyla bağlantılı olarak Allah'ın şirk ve küfür ehlinin sıfatlarında aşkın olduğunu kelâm ilminin dakîk boyutuyla ilgili kavramları kullanarak giriş yapmaktadır. Örneğin Allah Teâlâ'nın cisim ve cisim cinslerinden, anâsır-ı erbaadan, mürekkep ya da gayr-ı mürekkep cevherlerden münezzeh olduğunu zikretmektedir. Müslümanların önde gelen değerli ve hayırlı fakihlerinin ve dinin dakîk ve gamîd konularına iyice nüfuz eden âlimlerinin ölümleriyle ciddî hasarların oluştuğunu, belâ ve sıkıntıların fazlalattığını ifade etmektedir. en-Nizvânî eserinin bu dibacesinde kelâm ilminin dakîk ve gamîd boyutunun önemini de ayrıca vurgulamaktadır. Ona göre bu âlimlerin ölümleriyle birlikte içinde yaşadığı nesilde durum öyle bir hale dönüşmüş ki dakîku'l-kelâmın meselelerini öğrenmek isteyenler kınanmış, bu meseleleri derinlemesine inceleme gayretinde bulunanlar ayıplanmıştır. Öyle ki bu konuların geçtiği sayfaları karıştırmak ve içindekilerini anlamaya çalışmak bile kusurlu görülmüştür. en-Nizvânî, kendi döneminde kelâm ilminin dakîk boyutuna yönelik böylesi şiddetli bir tahammülsüzlüğün olduğunu okuyucusuna bildirirken aslında giriştiği işin hiç de kolay olmadığını vurgulamaya çalışmaktadır. Belki de işin varacağı noktayı da kestiremediğinden olsa gerek "biz Allah'tan geldik yine O'na döneceğiz" diyerek âlim olan Allah'ın takdir ettiği durumlara sabırlı olunmasına ve tüm işlerini hikmetle yapan hakîm Allah'ın kazasına rıza gösterilmesine vurgu yapmaktadır. Daha sonra tam bir teslimiyet haliyle tüm güç ve kuvvetin azîm ve yüce olan Allah'a ait olduğuna dikkat çekmektedir.<sup>55</sup> Kelâm ilminin dakîk boyutuna yönelik benzer eleştirileri en-Nizvânî'den sonra yaşamış olan Muhammed b. İbrahim el-Vezîr'de de (ö. 840/1437) görmek mümkündür. O, kelâm ilminin dakîk boyutunun gereksiz olduğunu, ondan uzak durulması gerektiğini ve bu sayede kişinin kurtuluşa ereceğini vurgulamaktadır. İbnü'l-Vezîr'in dakîku'l-kelâm karşıtlığını bilhassa bu konulara müstakil bir şekilde yer veren Mu'tezilî

<sup>51</sup> Alnoor Dhanani, *The Physical Theory of Kalam. Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tezili Cosmology* (Leiden: E. J. Brill, ts.), 3; Kâşif, "Mukaddime", 1403, 7; Muhammed Basil et-Tâî, "Kelâm Kozmolojisinin (Dakiku'l-Kelâm) Bilimsel Değeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (ts.), 150-151.; Yıldız, *İbâziyye'de Dakîku'l-Kelâm*, 10-11.

<sup>52</sup> Kelâm ilminin dakîk boyutuyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Ramazan Altıntaş - Ahmet Mekin Kandemir (ed.), *Dakîku'l-Kelâm* (İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2021). İbâziyye'nin dakîku'l-kelâm anlayışı hakkında detaylı bilgi için bk. Yıldız, *İbâziyye'de Dakîku'l-Kelâm*.

<sup>53</sup> Yıldız, *İbâziyye'de Dakîku'l-Kelâm*, 10.

<sup>54</sup> bk. Ebu'r-Rebî' İbn Yahluf el-Muzzâtî, *et-Tuhefu'l-mahzune fi icmâi'l-usûli's-şer'iyye*, thk. el-Endülüsî, 2009, 275- 323.

<sup>55</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 13-15; en-Nizvânî "dakîk" lafzının çoğulu olan "dekâik" lafzını da kullanmaktadır. bk. en-Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 109.

kelâmcı İbn Metteveyh'in (ö. 469/1177) şahsında yaptığını görmekteyiz. İbn Metteveyh *et-Tezkire fi ahkâmî'l-cevâhir ve'l-araz* adlı eserinde kelâm ilminin dakîk yönünü derinlemesine ele almıştır.<sup>56</sup>

Cevher-i muktasar ya da cevher-i ferd veya zerre/atom kelâm ilminde üzerinde çokça durulan konular arasında yer almaktadır. Bu kavramla akli delillerden hareketle her şeyi tek tek sayan, her şeyi kuşatan ve bilen ilahî kudret ispatlanmaya çalışılmaktadır. Aynı şekilde Allah Teâlâ'nın kıdemi, vahdaniyeti, halik ve sani oluşu, O'nun dışındaki diğer tüm varlıkların ise muhdes ve mütenahi olduğu da bu kavramla ispatlanmaya çalışılmaktadır.<sup>57</sup> Mu'tezilî kelâmcılar Nazzâm (ö. 231/845) ile Ebu'l-Hüzeyl'in (ö. 235/849) cüzülzezi lâ yetecezza hakkındaki tartışmalarında el-Kindî en-Nizvânî'nin çıkarımına benzer bir yaklaşım Ebu'l-Hüzeyl'de de görülmektedir. Ebu'l-Hüzeyl Allah'ın ilminin her şeyi tek tek sayıp ihata edebilmesi için cisimlerin en son parçalanamayacak bir noktada durması gerektiğini öne sürmüştür. Bu çıkarımıyla Nazzâm'ın cüzlerin vehmen sonsuza değin parçalanabileceği görüşünü çürütmeye çalışmıştır. Nazzâm da kelâmın dakîk boyutuyla ilgili olan bu konuyu yine celîlü'l-kelâmın muhtevasına giren Allah'ın kudret sıfatıyla temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre Allah Teâlâ'nın cüzü sonsuza kadar parçalayabilecek gücünün olduğu düşünülebilir.<sup>58</sup> en-Nizvânî Allah'ın kudretini konu edindiği yerde cevherin parçalanması meselesi bağlamında karşıt bulduğu kişileri eleştirmektedir. O da cevherin hakikatte parçalanmayan cüz olduğu görüşünü kabul etmektedir. el-Kindî en-Nizvânî cevher'in parçalanacağını iddia eden kişinin Hişâm ve Nazzâm'ın görüşüne uyduğunu söylemektedir.<sup>59</sup>

## 2.2. Celîlü'l-Kelâm'daki Yeri

en-Nizvânî *el-cevheru'l-muktasar* adlı eserinde kelâm ilminin dakîk konularını ele aldığı gibi celîlü'l-kelâm meselelerine de değinmektedir. Bazen dakîkü'l-kelâm ile ilgili meseleleri tartışırken celîlü'l-kelâm konularını da tartışmaya dâhil etmektedir. Örneğin cevherin parçalanması meselesini ele alırken konuyu Allah Teâlâ'nın kudreti bağlamında tartıştığı gibi iman meselesinin hakikatini de aynı minvalde değerlendirmektedir. en-Nizvânî imanın hakikatinin Allah Teâlâ'nın emrettiği ve nehyettiği hususlarda O'na itaat olduğunu ifade etmektedir. Yine Allah'ın meşietî/dilemesi, hidayet ve dalâlet meselesini de tartışmaktadır.<sup>60</sup> en-Nizvânî'nin benzer konuları tartışırken dikkat çeken bir özelliği mantıksal tutarlılık ve imkânsızlık vurgusudur. O, ümmetin ulemasının Allah Teâlâ'nın kudretinin muhal meselelere konu edinilmemesi hususunda icmâda bulunduğunu belirterek bu hususta icmâya aykırı davranılmayacağını belirtmektedir.<sup>61</sup>

el-Kindî en-Nizvânî din ve dindarları da konu edinmektedir. Allah için tek bir dinin olduğunu ve kullarından mükellef kıldığı kişileri kendi seçtiği peygamberlerin dilleriyle o din vasıtasıyla kullukta bulunmalarını sağladığını ifade etmektedir. Allah'ın dininin anlamı ise O'nun emrettiğine itaat ve nehyettiğinden de sakınmaktır. Lügatte ise Allah'a itaatten ayrı olarak ceza, hesap, âdet ve zât gibi anlamlara geldiğini de beyan etmektedir. en-Nizvânî dinin tanımıyla birlikte İslâm'ın da tanımını yapmaktadır. Lügat anlamının teslim olmak ve boyun eğmek anlamına geldiğini ama hakikatte ise itaat olduğunu söylemektedir. en-Nizvânî'nin din ve İslâm tanımını peş peşe verdikten sonra bu dini benimseyip ve buna davette bulunanların mü'min, sâlih, muttaki gibi güzel isimlerle vasıflandığını ve cennet ile ödülleneceğini, ama bunu inkâr edenlerin ise cehennemle cezalandırılmayı hakkettiklerini ifade etmektedir.<sup>62</sup>

en-Nizvânî tevhid meselesiyle ilgili olarak âlemin kıdemini benimseyen Dehriyye, Seneviyye, Berâhime, Zenâdika ve bunlara tabi olanların şirk ehlinden olduklarını, ehl-i hakka göre bunların rububiyet ve nübüvveti inkâr etme hususlarında birbirlerinden farklı ve zıt görüşleri kabul ettiklerini

<sup>56</sup> Ebû Abdillâh İzzeddin Muhammed b. İbrâhim b. Ali İbnü'l-Vezir, *İsârü'l-hak ale'l-halk* (Semenud (Mısır): Mektebetu İbn Abbâs, 2010), 1/60; Metin Yıldız, *Kelâm Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 45-46.

<sup>57</sup> Kâşif, "Mukaddime", 7; er-Râşidî, "Mukaddime", 31.

<sup>58</sup> Ebu'l-Hüseyin Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr Mutezile Savunusu*, çev. Metin Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 94-95; Sabri Osman Muhammed, *el-Metafizik inde'l-Mu'tezile* (Dâru'l-Hidaye, ts.), 92..

<sup>59</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 96-98, 101.

<sup>60</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 101, 106-107.

<sup>61</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 104.

<sup>62</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 127-130.

aktarmaktadır. (cümle çok uzun.) en-Nizvânî cismin temeli olan el-cüzüllezî lâ yetecezza olan cevherin hudûsuna delil olarak öne sürülenlerin bunların karşı çıkışlarına ve tevhîd ehline reddiye babında öne sürdükleri gerekçelerine kâfi geldiğini belirterek nübüvvet savunusuna geçmektedir.<sup>63</sup> Ona göre nübüvveti inkâr edenlerin nebevî risalet hakkındaki iddialarına yönelik delil aklî ve sem'î şeklinde iki yönlüdür. Emir ve nehiy gibi taabüdî vücûbiyyetin açıklanmasına ancak Allah'ın resulüyle ulaşılması, hikmetli olan Tanrı'nın resullerini bu emir ve nehiyleri doğrulaması için göndermesi gibi hususlar aklî delille ilgili olan meselelerdendir. Tüm mahlûkâta yönelik gerçekleşen ve o toplulukların noksanlıklarından dolayı benzerini getiremediği mu'cizeler ise sem'î delille ilgilidir. Örneğin Arapların fesâhatin zirvesinde olmalarına rağmen Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu kitaba karşı koyamayışları bu hususa örnektir. en-Nizvânî Kur'an-ı Kerîm'in mu'cizesinin bu inkârcılara yönelik delil oluşunu özet olarak şu şekilde ifade etmektedir: "Kur'an kat'î delildir, apaçık nurdur, karşı konulamaz güçtür, göz alıcı ışıktır, büyük bir delildir ve şerefli bir fazilettir. Peygamberlik iddiasında bulunan birisinin benzerini getiremeyeceği kapsamlı özelliğe sahip bir kitaptır. Nebi olduğunu iddia edenler ona karşı koyamadıkları gibi resul olduğunu iddia edenler de ona karşı koyamamışlardır."<sup>64</sup>

el-Kindî en-Nizvânî, nübüvveti tümüyle karşı çıkan Berâhime'yi eleştirdiği gibi Hıristiyan, Yahudî, Mecusîlerden Hürmüziyye gibi Allah Teâlâ'nın bazı dinlerini kabul ettikleri halde Hz. Peygamber'in nübüvvetini inkâr edenleri de eleştirmektedir. Ona göre Dehriyye, Seneviyye, Berâhime ve Zenâdika'dan ölen herkes cehennem ehlinde olduğu gibi Hıristiyan, Yahudî, Mecusîlerden Hürmüziyye gibi Hz. Peygamber'in peygamberliğini inkâr edenler de öldüklerinde apaçık bir aşağılık içinde olacaklardır ve büyük bir azapla karşılaşacaklardır.<sup>65</sup> Bu meselede Mu'tezilî, Mâtürîdî, Eş'arî ve diğer mütekellimlerin Hz. Peygamber'in peygamberliğini tasdik etmeyi iman esaslarından saydıkları gibi el-Kindî en-Nizvânî de iman esaslarından saymaktadır.

Celîlü'l-keâm kapsamına giren va'd ve va'id, cehennemliklerin cehennemde ebedî kalışı, büyük günah işleyenlere yönelik şefaatin olup olmayacağı gibi meseleler de en-Nizvânî tarafında tartışılmıştır. O, bu meselelere Mürcie'ye yönelik eleştirilerinde değinmektedir. Ona göre "Allah katında söz değişmez"<sup>66</sup> ayetleri olduğu halde Mürcîler Allah Teâlâ'nın va'idi hakkında şüpheye düşmüşlerdir ve Allah'ın düşmanlarından bazılarının cehennemde ebedî olarak kalacaklarını reddetmişlerdir. Yine ona göre Allah'ın düşmanlarına şefaahat olamayacaktır.<sup>67</sup> Bu konuda İbâzî kelâmcıların Mürcie, Cehmiyye, Haşviyye vb. ekollere eleştiride bulunduğunu ifade edebiliriz. İbâzî kelâmcılara göre va'id ilkesi her hak sahibinin hakkının ödendiği ilahî adâletle ilgilidir. Allah Teâlâ zulüm ve adaletsizlikten münezzehtir.<sup>68</sup> en-Nizvânî'nin bu konular hakkındaki değerlendirmeleri Mu'tezile'nin konuyla ilgili görüşleri gibidir. Mu'tezile de va'id hususunda Allah Teâlâ'nın sözünden dönmesi gibi bir durumun olamayacağını savunmaktadır. Mu'tezile'ye göre Allah Teâlâ'nın bu konuda sözünde durmaması/hulf çirkin bir iştir. Dolayısıyla böyle bir şeyi Allah'a atfetmek de mümkün değildir.<sup>69</sup>

el-Kindî en-Nizvânî insan fiilleri konusunu da tartışmaktadır. O, Kaderiyye'nin e'fal-i ibâd meselesinde tüm fiilleri Allah'tan alarak insana yüklediğini, buna mukabil Cebriyye'nin ise Allah'ın insana yaptırdığı fiillerle onlara azapta bulunduğunu iddia ettiğini söyleyerek her iki fırkanın da sapkın olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Allah Teâlâ itaatkâr kullarından güzel fiilleri, asi kullarından ise çirkin fiilleri onların amelleriyle yaratmaktadır ve bu durum da Allah'ın daha önce geçmiş olan ilmine uygun bir şekilde gerçekleşmektedir. en-Nizvânî insan fiilleriyle ilgili olarak halk ve kesb kavramlarını kullanarak müntesibi

<sup>63</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 118.

<sup>64</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 118-119.

<sup>65</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 118-119.

<sup>66</sup> el-Kâf 50/29.

<sup>67</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 122.

<sup>68</sup> eş-Şeyh Âmir Şemmahî, "Metnû'd-diyanât", çev. Ammar Cellâsî, *Medhal ilâ dirâseti'l-İbâziyye ve akîdetihâ*, thk. Muhammed Ümâdî (Uman: Müessesetu Tavâlt es-Sekâfiyye, 2003), 2/296; Muhammed b. Yusuf Eттаfeyyîş, *Şerhu akîdeti't-tevhîd*, thk. Mustafa İbnü'n-Nâsır Vinten (Gardâye/Cezayir: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001), 381.

<sup>69</sup> Ebu'l-Hasan Kadî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1416), 135-136.

olduğu İbâzî geleneğin konu hakkındaki genel yaklaşımını ortaya koymaktadır.<sup>70</sup> Bu görüşüyle o, daha önce geçen va'îd ve şefaât meselesinde Mu'tezile ile örtüşen görüşünden farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Dırâr b. Amr ve Eş'arîyye'nin kabul ettiği halk ve kesb nazariyesini benimsemektedir. en-Nizvânî'nin insan fiilleriyle ilgili görüşlerine benzer değerlendirmeler daha sonraki İbâzî kelâmcılar tarafından da devam ettirilmiştir.<sup>71</sup>

el-Kindî en-Nizvânî'nin celîlü'l-ke'lâm ile ilgili, tevhd, nübüvvet ve vâid gibi meseleleri detaylı bir şekilde açıkladıktan sonra konuyu el-esma ve'l-ahkâma bağlamaya çalıştığı görülmektedir. O, şirk isminin Dehriyye, Mecusiler ve Seneviyye gibi akımların rububiyeti; Berâhime ve onun gibi düşünenlerin nübüvveti inkâr edenlere verileceğini, ama Râfizîler, Mürchie, Şukâk, Mu'tezile vb. kelâmî ekollere ise bu ismin verilemeyeceğini ama bunların nifak ismini hak ettiklerini ifade etmektedir.<sup>72</sup>

İmâmet ve hilâfet meselesine de değinen en-Nizvânî'ye göre Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in takip ettikleri yol Hz. Peygamber'in yoludur, ama buna rağmen Râfizîler onlar hakkında yanlış yorumlara saptıklarından dolayı şirk küfrüne değil de nifak küfrüne düşmüşlerdir. Râfizîlerin Kur'an hakkında değil de Kur'an'ın te'vili hakkında hata ettiklerini söyleyerek onlardan teberrî ettiğini ifade etmektedir. Ona göre Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in hilafetleri ümmetin icmâsıyla sabittir ve ümmet hata ya da dalâlet üzerine icmâ etmez.<sup>73</sup> Bu açıklamalarda görüldüğü gibi en-Nizvânî Şiâ'nın imâmet anlayışını sert bir dille eleştirmekte ve buna kail olanları nifak küfrüyle nitelemektedir. Yine yukarıda geçen ifadelerde de görüldüğü gibi en-Nizvânî de diğer İbâzîler gibi tevellâ ve teberrî, şirk küfrü ve ni'met küfrü gibi istihlâhları kullanmakta ve aynı anlayışı paylaşmaktadır.<sup>74</sup>

en-Nizvânî İbâzî dini/mezhebi üzerine olan kişinin durumu hakkında şahitlikte bulunarak bu din üzerine ölen kişinin özü ve sözü bir olduğunda cenneti hakkettiklerini ifade etmektedir. en-Nizvânî bu mezhep üzerine ölen kişi ile bu mezhebe muhalif olarak ölen kişi hakkında uzun uzadıya tartışmalarda bulunmaktadır. Ona göre İbâziyye mezhebine muhalif olarak ölen kişi cehennem ehlinden olur, ama bu mezhebin öğretilerine uygun bir şekilde yaşayan kişi ise cennet ehlinden olur.<sup>75</sup> en-Nizvânî Hz. Peygamber'in (a.s.) nübüvvetini tasdik etmelerine rağmen Kur'an ve sünneti kötü bir şekilde te'vîl edenlerin de küfür ehli kategorisinde yer aldığını ifade etmektedir. Ona göre bu kategoride yer alan fırkaların adedi yetmiş ikidir. en-Nizvânî Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bir tanesi hariç hepsi cehennem ehlindedir" hadisi zikrederek kendi üstatlarına göre kurtuluşa eren fırkanın İbâzîler olduğunu aktarmaktadır. en-Nizvânî Râfizîler, Mürchie/Şukâk, Mu'tezile, Kaderiyye, Cebriyye ve Haricîlerden Ezârika'yı ise yetmiş iki fırka kategorisine dâhil etmektedir.<sup>76</sup> İslâm tarihinde neredeyse her mezhep mensubu, kendilerinin kurtuluşa eren fırka olduğunu iddia etmiş ve mezhep sayısını ise yetmiş üçte tutma eğilimde olmuştur.<sup>77</sup>

Kısaca ifade edilecek olursa el-Kindî en-Nizvânî, eserinde celîlü'l-ke'lâm konuları arasında iman, İslâm, şirk, küfür, tekfir, tevhd, nübüvvet, dinin esasları, Kur'an'ın mu'cizevî özelliği, insan fiilleri, Şiâ'nın

<sup>70</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 123-124.

<sup>71</sup> İmam Ebû Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Sâlimî, *Meşâriku envâri'l-ukûl*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrût: Dâru'l-Cil, 1409), 2/170; Ali Yahya Ma'mer, *el-İbâziyye fî mevkibi't-tarih* (Sîb-Uman: Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2008), 54. İnsan fiilleriyle ilgili olarak halk ve kesb nazariyesinin Dırâr b. Amr ve Eş'ariyye tarafından tarihsel süreçte kullanımı hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Keskin, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 262-270; Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet Ve Mu'tezile'ye Göre Kesb Nazariyesi", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 2/1 (2018), 42 vd.

<sup>72</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 130.

<sup>73</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 132-134.

<sup>74</sup> Nizvânî, *Kitâbu'l-lhtidâ' ve'l-müntahab min siyeri'-rasûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*, 236. Allah'a itaat edenlere tevellâ edildiğini, dalâlet ehlinden ise teberrî edildiğini söyleyen en-Nizvânî kendi mezheplerinin görüşlerinin de aynı şekilde olduğunu ifade etmektedir. Bk. Nizvânî, *Kitâbu'l-lhtidâ' ve'l-müntahab min siyeri'-Resûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*, 236. İbâziyye'de, iman, küfür, şirk, tevellâ, teberrî vb kavramların kullanımı için detaylı bilgi için bk. Güven Ağirkaya, "Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair Bir Kavram Tespit Denemesi", *Eskiye* 47 (25 Eylül 2022).

<sup>75</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 138-140.

<sup>76</sup> Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 121-125.

<sup>77</sup> Mustafa Akman, "İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2019), 177. Klasik itikadî İslâm mezhepler tarihi kaynaklarında kurtuluşa eren fırkayla ilgili tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Akman, "İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri".

imâmet teorisine yönelik eleştiriler, Nehrevân ehlinin durumu, Ehl-i sünnet isminin kime verileceği, İbâziyye'nin din anlayışını takip edenlerin ahiretteki durumları vb. konuları tartışmaktadır.<sup>78</sup>

## Sonuç

İbâziyye kronolojik olarak Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye gibi daha önce erken dönemde teşekkül eden İslâm mezheplerindedir. Hicrî 60'lı yıllardan itibaren imâmet, velayet ve beraet gibi teolojik ve siyasi konuları tartışan ve zamanla Abdülmelik b. Mervân ile bu konular bağlamında yazışmaları da günümüze kadar gelen İbâziyye mezhebinin birçok âlimi olmuştur. Aynı şekilde hem celîlü'l-keâm hem de dakîkü'l-keâm konuları hakkında çok fazla eser yazan ve eserleri günümüze kadar gelen birçok İbâzî mütekellim vardır. Bu âlimlerden birisi de araştırma konusu edindiğimiz Ebubekir Ahmed b. Abdullah b. Mûsâ el-Kindî en-Nizvânî el-İbâzî el-Mahbûbî el-Felûcî es-Semedî'dir. İbâziyye'nin eserleri günümüze kadar ulaşan erken dönem kelâmcıları arasında yer alan el-Kindî en-Nizvânî fıkıh, usûlü'l-fıkh, tarih ve firak gibi alanlarda mâhir olduğu gibi dakîkü'l-keâm ve celîlü'l-keâm alanında da velûd ve yetkin bir âlimdir.

Salt b. Mâlik el-Harûsî'nin azliyle beraber İbâziyye'de başlayan iç çatışma ve çekişmeler neticesinde Rüstakiyye ve Nizvâniyye şeklinde bir ayrışma başlamıştır. Bu ayrışmayı eserlerinde ele alan İbâziyye'nin ilk âlimlerden olan en-Nizvânî, hocasından farklı düşünerek Rüstakiyye'den yana bir tutum takınmış ve *Kitâbu'l-İhtidâ* adlı eserinde İbâziyye'nin mezkûr ayrışmasını teferruatlı bir şekilde tartışmıştır. İbâziyye'nin ayrışmasını, siyasal çekişmesini konu edinmesi ve konuyla ilgili malumatın günümüze kadar ulaşmasını sağlayan bu eser teopolitik muhtevasıyla önemli bir eserdir ve ayrıntılı bir şekilde incelenmeyi hak etmektedir. en-Nizvânî'nin önemli eserleri arasında yer alan *el-Cevheru'l-muktasar*'ın yarısından fazlasında ise kelâm ilminin dakîk boyutu detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Kitabın geri kalan kısmında ise İbâziyye mezhebi hakkında malumat verilmekte ve onun takipçilerinin ahiretteki kurtuluşları ele alınmaktadır.

Çağdaş araştırmacılar tarafından Mu'tezile, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezhepleri üzerinde yapılan çalışmalara oranla İbâziyye mezhebine çok az yer verilmiştir. Bu durum Türkiye akademiasında daha bariz bir şekilde görülmektedir. Son yıllarda yapılan bazı çalışmalarla birlikte İbâziyye hakkında yeni bilgilere ulaşılmaktadır. Buna rağmen yine de İbâzî kelâmcılar ve onların eserlerinin daha çok araştırılması gerekir. Araştırma konusu edinilen İbâziyye'nin erken dönem önemli âlimlerinden olan en-Nizvânî hakkında herhangi bir çalışmaya rastlanılmamaktadır. Bu çalışmanın böyle önemli bir âlimin tanınmasına ve farklı disiplinlerde ayrıntılı olarak çalışılmasına vesile olması umulmaktadır. İbâziyye'nin erken dönem kelâmcıları arasında yer alan el-Kindî en-Nizvânî'nin dakîkü'l-keâm ve celîlü'l-keâm anlayışı, velayet ve beraet görüşü, İbâzîlik savunusu/diğer kelâm ekolleri hakkındaki görüşü/fırka-i nâciye/kurtuluşa eren fırka değerlendirmesi, bilgi nazariyesi, ahlak nazariyesi, metodolojisi/usûlü'l-fıkh/usûlü'd-dîn vb. konular ayrıntılı olarak araştırılabilir. Aynı şekilde fıkıh ve hadis anlayışı da araştırılabilecek konular arasında yer alabilir.

---

## Beyanname/Declaration

**1. Finans/Teşvik:** Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir. / The author declare that no funding/incentive was used in the study.

**2. Çıkar Çatışması:** Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir. / The author declare that there is no conflict of interest in the study.

**3. Etik Beyan:** Yazar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir. / The author declare that research and publication ethics have been followed in this article. In addition, Ethics Committee Approval is not required for this research.

---

<sup>78</sup> en-Nizvânî'nin tartıştığı bu konulara ayrıntılı olarak bakmak için bk. Nizvânî, *el-Cevheru'l-muktasar*, 116 vd.

## Kaynakça

- Ağırkaya, Güven. "Hâricî ve İbâzî Literatüre Dair Bir Kavram Tespit Denemesi". *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi* 47 (25 Eylül 2022), 663-692.
- Akman, Mustafa. "İtikadi Mezhepler Tarihinin Kaynakları: İçerik ve Özellikleri". *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2019), 169-204.
- Altıntaş, Ramazan - Ahmet Mekin Kandemir (ed.). *Dakîku'l-Kelâm*. İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2021.
- Bâbâ'ammî, Muhammed Musa vd. *Mu'cemu a'lami'l-İbaziyye mine'l-karni'l-evveli'l-hicri ile'l-asri'l-hazir*. ed. Muhammed Sâlih Nâsir. 2 Cilt. Ğardaye/Cezayir: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2. Basım, 2000.
- Bâcû, Mustafa Sâlih. "Mukaddime". *el-Musannef*. Uman: Vezâretu'l-Evkâf ve Şuûnu'd-Dîniyye, 2016.
- Bettâşî, eş-Şeyh Seyf b. Hemûd b. Hamid el-. *İthâfu'l-a'yân fi târihi ba'zi ulemâi Uman*. Mektebetu'l-Müsteşârî'l-Hâs licelâleti's-Sultân li'ş-Şu'uni'd-Diniyye, 4. Basım, 2016.
- Busaidî, es-Seyyid Hamad b. Said b. Muhammed el-. *Kalâidu'l-cUman fi esmâi ba'zi şuarâi Uman*. Maskat: Mektebetu's-Seyd, 1993.
- Dhanani, Alnoor. *The Physical Theory of Kalam. Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tezilî Cosmology*. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Ess, Josef van. "İslâm Kelam'ının Başlangıcı". çev. Şaban Ali Düzgün. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2000).
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yusuf. *Şerhu akîdeti't-tevhîd*. thk. Mustafa İbnü'n-Nâsir Vinten. Gardâye/Cezayir: Neşru Cem'iyyeti't-Turâs, 2001.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Cülendâ b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gaiser, Adam. "Source-Critical Methodologies in Recent Scholarship on the Khârijites". *History Compass* 7/5 (2009), 1376-1390. <https://doi.org/10.1111/j.1478-0542.2009.00630.x>
- Gaiser, Adam R. "What Do We Learn About the Early Kharijites and Ibadiyya from Their Coins?" *Journal of The American Oriental Society* 130/2 (Haziran 2010), 167-187.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *Kitâbü'l-İntisâr Mutezile Savunusu*. çev. Metin Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- İbn Faysal, Seyyid Faysal İbn Ali. "Takdim". *el-Cevheru'l-muktasar*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Kahire: Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983.
- İbnü'l-Vezir, Ebû Abdillâh İzzeddin Muhammed b. İbrâhim b. Ali. *İsârü'l-hak ale'l-halk*. 2 Cilt. Semenu'd (Mısır): Mektebetu İbn Abbâs, 2010.
- Kadî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasan. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Kâşif, Seyyide İsmail. "Mukaddime". *Kitâbu'l-İhtidâ' ve'l-müntehab min siyeri'r-Resûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*. Kahire: Saltanatu Uman Vizaretu'-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfi, 1975.
- Kâşif, Seyyide İsmail. "Mukaddime". *el-Cevheru'l-muktasar*. Kahire: Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Kâşif, Seyyide İsmail. "Mukaddime". *es-Siyer ve'l-cevâbât li ulemâi ve eimeti Uman*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Ma'mer, Ali Yahya. *el-İbâziyye fi mevki'it-tarih*. Sîb-Uman: Mektebetu'd-Dâmirî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2008.
- Muhammed, Sabri Osman. *el-Metafizik inde'l-Mu'tezile*. Dâru'l-Hidaye, ts.
- Muzzâtî, Ebu'r-Rebî' İbn Yahluf el-. *et-Tuhefu'l-mahzune fi icmâi'l-usûli's-şeriyeye*. thk. Mahmud el-Endülüsî, 2009.
- Nizvânî, Ebubekir Ahmed b. Abdillâh b. Mûsâ el-Kindî en-. *el-Cevheru'l-muktasar*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Kahire: Uman Milli Miras ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Nizvânî, Ebubekir Ahmed b. Abdillâh b. Mûsâ el-Kindî en-. *Kitâbu'l-İhtidâ' ve'l-müntehab min siyeri'r-Resûl aleyhi's-salatu ve's-selâm eimeti ve ulemâi Uman*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Kahire: Saltanatu Uman Vizaretu'-Turasi'l-Kavmî ve's-Sekâfi, 1975.
- Ölmez, Sadi. "İbâziyye Mezhebinin Teşekkülü, Sistematiği ve Farklılaşmalar". *Eskiye: Sosyal Bilimler Dergisi* 47 (2022), 639-662.
- Raşidî, Hamûd b. Abdillâh b. Süleyman er-. "Mukaddime". *et-Tahsîs fi'l-velâyet ve'l-berâat*. Maskat: Vezaret et-Turâs ve's-Sakafeti Sultaneti Uman, ts.
- Riyamî, Ali b. Said er-. *Kaziyetu azl el-İmâm Salt b. Mâlik el-Harûsî*. Maskat: Beytü'l-Ğaşşâm li'n-Neşr ve't-Terceme, 2015.
- Sâlimî, İmam Ebû Muhammed Abdullâh b. Humeyd es-. *Meşâriku envâri'l-ukûl*. thk. Abdurrahman Umeyra. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cil, 1989.

- Sâlimî, Nureddin Abdullah b. Hümejd es-. *Tuhfetu'l-a'yân bi sîreti ehl-i Uman*. 2 Cilt. Mektebetu'l-İstikâmet, ts.
- Şemmahî, eş-Şeyh Âmir. "Metnü'd-diyânât". çev. Ammar Cellâsî. *Medhal ilâ dirâseti'l-İbâziyye ve akîdetihâ*. thk. Muhammed Ūmâdî. 2/295-296. Uman: Müessesetu Tavâlt es-Sekâfiyye, 2003.
- Tâî, Muhammed Basil et-. "Kelam Kozmolojisinin (Dakiku'l-Kelam) Bilimsel Değeri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/2 (2010), 149-162.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-İ Sünnet Ve Mu'tezile'ye Göre Kesb Nazariyesi". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 2/1 (2018), 39-51.
- Uysal, Ekrem. *Eş'arî Kelâmı*. ed. İsa Yüceer. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2022.
- Yıldız, Harun. "Kalhâtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/7-8. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Yıldız, Metin. "Erken Dönem İbâzî Politik Teoloji: Abdullah b. İbâz'ın Abdülmelik b. Mervân'a Yazdığı Mektup". *Eğitim Kültür ve Din Çağdaş Yaklaşımlar ve Akademik Perspektifler*. ed. Mehmet Bilen - Veysel Gürhan. 85-94. Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Yayınları, 2024.
- Yıldız, Metin. *İbâziyye'de Dakîku'l-Kelâm*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Yıldız, Metin. *Kelam Kozmolojisi Mu'tezile'nin Âlem Anlayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- "<https://alsaidia.com/node/259#main-content>".
- Selâse resâil İbâziyye li Ebi'l-Münzir Beşîr b. Muhammed b. Mahbûb*. thk. Abdurrahman es-Sâlimî - Wilferd Madelung. Harrassowitz Verlag- Wiesbaden: Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, 2011.